

Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.)

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні хронології, механізмів та методів винищення єврейського населення під час окупації Кам'янець-Подільської (Хмельницької) обл. у 1941–1943 рр. Основні дослідницькі питання: яким був перебіг Голокосту на території області; які методи застосовувалися у ході масового знищення; чому та як їх використовували нацисти? **Методологія** базується на принципах історизму, системності, багатофакторності, конкретності, науковості й усебічності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна.** У науковий обіг вводиться низка матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України на м. Хмельницький, а також масив усних свідчень очевидців Голокосту на Хмельниччині, що зберігається у вигляді кіно- та фотодокументів в архіві Центру досліджень Голокосту «Yahad – In Umum» (м. Сент-Уен, Франція). На основі згаданих раніше неопублікованих, а також уже оприлюднених документів і матеріалів висвітлено хронологію, механізми впровадження та методи винищення єврейського населення на території Кам'янець-Подільської (Хмельницької) обл. в 1941–1943 рр. **Висновки.** Упродовж періоду нацистської окупації відбулося понад 80 акцій винищення єврейського населення, у ході яких загинули близько 115 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини євреїв. Більшість від загальної кількості вбитих цивільних мешканців також становили євреї. Місцева хронологія Голокосту характеризувалася двома піковими періодами, під час яких відбулася переважна більшість масових страт: липень – вересень 1941 р. (30 розправ), квітень 1942 – січень 1943 рр. (47 акцій). Однією з особливостей стало те, що на території області не простежується діяльність айнзатцгруп. На першому етапі провідну роль в організації геноциду відігравав зведений загін обергруппенфюрера СС і поліції Ф.Єккельна, на другому – відділення СД, жандармерії, поліції. Упроваджуючи винищувальну доктрину Голокосту, нацисти та їхні місцеві пособники використовували не лише найпоширеніший метод – розстріл, але й замурування в підвалах і шахтах, отруєння газом, утоплення.

Ключові слова: Голокост, винищення євреїв, німецько-радянська війна, німецька окупація, райхскомісаріат Україна, Кам'янець-Подільська (Хмельницька) обл.

Будь-яка велика трагедія складається з серії епізодів. І для того, щоб досягнути в повній мірі причини та наслідки того чи іншого історичного явища, необхідно звертатися до джерел, які висвітлюють перебіг подій в окремо взятих областях, районах, містах, селищах, селах. Із таких фактів мікроісторії вимальовується калейдоскоп історичних катастроф, однією з яких став Голокост.

Першочергово слід окреслити визначення самого поняття. Сучасна історична наука в контексті Holocaust studies допускає два тлумачення цього терміна. У вузькому значенні «Голокост» (із гр. «усеспалення») – це загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок організованих нацистами та їхніми союзниками дій у Німеччині й на захоплених ними територіях у 1939–1945 рр. Близьким за значенням до вузького поняття «Голокост» став термін «Шоа» (з івр. «катастрофа») – планомірне переслідування та винищення єврейського етносу нацистами і їхніми сателітами. У широкому контексті Голокост охоплював не лише єврейську націю, а й інші етнічні, культурні, політичні чи соціальні спільноти,

котрі зазнали переслідувань від нацистів (наприклад роми, поляки, українці, росіяни, білоруси та ін.). Оскільки наше дослідження стосується деяких аспектів винищення єврейського населення на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) обл., термін «Голокост» варто розглядати саме у вузькому контексті, синонімічно ототожнюючи його з «Шоа».

Загальні відомості щодо перебігу Голокосту на теренах області містяться в документах Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, оригінали котрих перебувають у російському архіві¹. Матеріали, що торкаються функціонування райхскомісаріату Україна, зосереджено у фондах центральних архівосховищ нашої країни². Великий масив документів (зокрема кримінальні справи й обвинувальні висновки щодо рядових виконавців із числа місцевих пособників окупантів) зберігається безпосередньо у Хмельницькому³. Одним із визначальних джерельних комплексів, використаних у цій статті, стала група нарративних свідчень очевидців і тих, кому пощастило вижити, зібраних у Центрі досліджень Голокосту «Yahad – In Unum» (м. Сент-Уен, Франція) – організації, що спеціалізується на виявленні, зборі, систематизації свідчень про трагедію на території Східної Європи та є одним з осередків нарративної історії Шоа. Також залучено опубліковані джерела⁴.

Тему масового винищення нацистами євреїв на території області фрагментарно висвітлено в історичних дослідженнях⁵. Окремі аспекти щодо підготовки та практичної реалізації «акцій» у своїх науково-публіцистичних працях описав о. П. Дебуа⁶. Доволі розгорнуто хроніку знищення єврейського населення в області подано в колективній праці вітчизняних істориків О.Круглова, А.Уманського, І.Щупака⁷. Зазначеної теми принагідно торкалися дослідники історії Хмельниччини⁸.

Станом на 1939 р. на території Кам'янець-Подільської обл. проживали понад 121 тис. євреїв, що становило 6,3% усього (1 млн 739 тис.) населення. Найбільше єврейських мешканців зосереджувалося в Кам'янці-Подільському (понад 15 тис.,

¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.7021 и др.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3206; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.166 та ін.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.5 та ін.; Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р-863 та ін.

⁴ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині: Документи і матеріали / Ред. кол.: О.М.Завальнюк та ін. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.11.

⁵ Див.: *Arad I.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007. – 816 с.; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945 гг. – Москва, 2002. – 543 с.; *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p.; *Braham R.* The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary // *The Nazi Holocaust: historical articles of the destruction of European Jews.* – Band Meckler, Westport, 1989. – P.540–563; *Lower W.* Nazi Empire Building and the Holocaust in the Ukraine. – Chapel Hill, 2005. – P.307.

⁶ *Desbois P.* The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. – New York, 2008. – 328 p.; *Idem.* In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets. – New York, 2018. – 281 p.

⁷ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомисариат «Украина», губернаторство «Транснистрия». – Дніпро, 2016. – 564 с.

⁸ *Олійник Ю., Завальнюк О.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). – Хмельницький, 2012. – 320 с.; *Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.* Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. – Хмельницький, 2004. – С.36–37; *Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю.* Ярмолинеччина в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників / Ред. кол.: Л.В.Баженов (гол.), С.М.Єсюнін та ін. – Хмельницький, 2014. – С.77–80; *Полохович Д.* Ярмолинці: Як не військова база, то концтабір [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/53016>; Книга Скорботи України: У 4 т. – Т.4: Хмельницька область. – Хмельницький, 2004. – С.110–116.

або 38,46%), Проскурові (14 тис., або 38,73%), Старокостянтиніві (більше 6 тис.), Шепетівці (до 5 тис.) та ін.⁹

Із початком німецько-радянської війни впродовж 1–17 липня 1941 р. територію області зайняли частини 17-ї армії вермахту зі складу групи армій «Південь». Зокрема 4 липня було захоплено Шепетівку, 8 липня – Проскурів, а 10 липня – Кам'янець-Подільський. 17 липня німці ввійшли в останній значний населений пункт області – Летичів¹⁰.

Винищення єврейського населення розпочалося вже від початку окупації. Перший випадок масового вбивства зафіксовано 6 липня 1941 р., коли солдати одного з підрозділів вермахту в містечку Купіль Волочиського р-ну знищили 51 єврея. 11–12 липня начальник тилу групи армій «Південь» генерал-лейтенант К. фон Рок видав низку наказів про створення на окупованих територіях української допоміжної поліції, а також про реєстрацію та візуальне позначення євреїв у зайнятих населених пунктах – відтепер їх зобов'язали носити на верхньому одязі на грудях і спині жовті кола (в деяких випадках – зірки). Це заклало підґрунтя для централізації механізмів Голокосту. Наступною сходинкою в ескалації насилля став наказ від 21 липня 1941 р. про концентрацію євреїв в гетто¹¹. Ці територіально обмежені райони проживання створювалися головним чином у містах із великою єврейською присутністю, зокрема в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці, Старокостянтиніві, Ізяславі та ін.¹²

В останній декаді липня 1941 р. для «боротьби з ворожими елементами» на територію Кам'янець-Подільської обл. прибули 1-ша моторизована бригада СС (командир – оберфюрер СС Р.Геррманн) та сили поліцейського полку «Росія-Південь» у складі 45-го і 314-го батальйонів поліції порядку (командир – полковник Г.Франц). Ці формування перебували під загальним керівництвом обергрупенфюрера СС та поліції «Росія-Південь» Ф.Єккельна. Дещо пізніше під його командуванням також опинився 320-й поліцейський батальйон. Із кінця липня до початку вересня 1941 р. згадані частини планомірно винищували євреїв, головним чином у містах, містечках на півночі області¹³.

Як і повсюдно, на початковому етапі окупації знищувалася працездатна частина єврейського населення. Найбільш масштабні централізовані «акції» відбулися у Шепетівці (28 липня 1941 р., 800 жертв), Славуті (18 серпня, 322 жертви), на околицях Ізяслава (24 серпня, 1342 жертви)¹⁴.

Упродовж серпня 1941 р. загальна тактика винищення євреїв в області зазнала змін. Від масових розстрілів відтепер гинули не лише мешканці працездатного віку, а й діти та літні люди. Розправи набували загального характеру. Загалом із кінця липня до початку вересня 1941 р. на території області їх відбулося до 30. Найбільш криваве злодіяння скоїли в Кам'янці-Подільському, де впродовж 26–28 серпня зведений загін СС і поліції (сили штабної роти охорони Ф.Єккельна, 320-го та 45-го поліцейських батальйонів) знищили 23 тис. місцевих і депортованих з Угорщини євреїв. Допоміжну роль у цих подіях відіграла новостворена місцева українська поліція під керівництвом начальника Продоляка та його заступника Максимчука¹⁵. Цей розстріл

⁹ *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины. – К., 2002. – С.203.

¹⁰ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині.* – С.36.

¹¹ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С.522–523.

¹² *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині.* – С.11.

¹³ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С.522–523.

¹⁴ Там само. – С.522–524.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.2241. – Арк.259–260.

став апогеєм геноциду євреїв на території області в 1941 р., без огляду на вік і стать, увійшовши в історію Голокосту під назвою «Кам'янець-Подільської різанини»¹⁶.

1 вересня 1941 р. територія області опинилася у складі генеральної округи Волинь – Поділля (обергруппенфюрер СА Г.Шене) райхскомісаріату Україна. У зв'язку з передачею влади цивільній адміністрації формування СС і поліції Ф.Еккельна згорнули свої винищувальні операції, останні з яких відбулися 4 вересня у с. Гриців та м. Старокостянтинів. Загалом за перших два місяці окупації нацисти винищили близько третини євреїв, що проживали в області до війни (36 тис. із 121 тис.)¹⁷.

У перші місяці функціонування цивільна влада генеральної округи Волинь – Поділля головним чином займалася концентрацією та обліком єврейського населення. 5 вересня 1941 р. політичний відділ адміністрації видав наказ про формування ґетто в усіх населених пунктах з єврейськими мешканцями понад 200 осіб. Євреїв також залучали до примусової праці у спеціальних трудових таборах (Лезневе, Летичів та ін.)¹⁸. Із початку вересня 1941 до середини квітня 1942 рр. на території колишньої Кам'янець-Подільської обл. спостерігався відчутний спад кількості акцій масового винищення (5 у згаданий період) та зменшення загального числа жертв серед єврейського населення. Якщо впродовж 28 липня – 4 вересня 1941 р. було знищено понад 30 тис. євреїв, то впродовж наступних восьми місяців, до середини квітня 1942 р. – 7 тис. При цьому 5,3 тис. із зазначеної кількості припало на розстріл у Проскуріві 4 листопада 1941 р. мешканців ґетто, проведений силами місцевої поліції й вінницького СД (очільник – оберштурмфюрер СС Т.Зальманци). Формальною причиною для розправи стала помста за страту 23 німецьких військовополонених, чиї тіла було знайдено в підвалі місцевого відділу НКВС. Оскільки розслідування встановило, що розстрілами займалися «комісари», два з яких були євреями, провину за цей злочин переклали на єврейське населення Проскурова¹⁹.

Із середини квітня 1942 р. в області відбулася нова ескалація насилля. Цього разу під планомірне знищення підпадали не лише залишки єврейського населення міст і містечок, але й ті євреї, що проживали у селах, невеликих слободах, хуторах. У цей період організаторами акцій винищення стали ґебітскомісаріати, а їх виконавцями були зведені загони СД, німецької жандармерії та місцевої української поліції. Першою за кілька місяців масовою розправою стала ліквідація 14 квітня 1942 р. єврейського населення Віньківців²⁰. Того дня за наказом ґебітскомісара З.Райндля команда Кам'янець-Подільського СД, жандармерії (начальник – лейтенант Отто) й допоміжної української поліції (командири рот – Залога, Крубазік) розстріляла 1875 євреїв. Також великі страти відбувалися в Дунаївцях (8 травня, 2,5 тис. осіб)²¹, Славуті (26 червня, 5 тис.)²², Ізяславі (27 червня, 2 тис.)²³, с. Манівці Красилівського р-ну (23 липня, 2,5 тис.)²⁴, Летичеві

¹⁶ *Braham R.* The Politics of Genocide. – Wayne State University Press, 2000. – P.34.

¹⁷ *Олійник Ю., Завальнюк О.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). – С.37–39; *Круглов А., Уманський А., Щупак И.* Холокост в Україні... – С.531.

¹⁸ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): 36. док. / Вступ. ст. О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Олійника; упор. В.Г.Байдич та ін. – Хмельницький, 2015 (серія «Праці Державного архіву Хмельницької області», вип.11). – С.51–53.

¹⁹ *Круглов А., Уманський А., Щупак И.* Холокост в Україні... – С.532.

²⁰ Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів, матеріалів та світлин. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.154–157.

²¹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.141–146; ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11759. – Арк.18–22.

²² ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.1024. – Арк.60–62.

²³ Там само. – Спр.24179. – Арк.85–89.

²⁴ Там само. – Спр.20287. – Арк.147–149.

(20 вересня, 2 тис.)²⁵, Ярмолинцях (жовтень, 6 тис.)²⁶, Кам'янці-Подільському (1 листопада, 4 тис.)²⁷, Проскуріві (30 листопада, 7 тис. осіб)²⁸ та ін. За цей час нацисти змінили тактику винищення єврейського населення. Якщо впродовж квітня – серпня 1942 р. у ході каральних акцій серед живих залишали так званих «євреїв-спеціалістів», то з вересня того року дедалі частіше знищувалося все населення, включно зі спеціалістами та їхніми сім'ями. Останньою масовою стратою в області стала ліквідація робітничого табору в Летичеві у січні 1943 р., коли було знищено кілька сотень євреїв-робітників²⁹.

Усього з 14 квітня 1942 по січень 1943 рр. відбулося щонайменше 47 масштабних розправ, у ході яких загинули понад 72 тис. мирних жителів з числа єврейського населення області. Після січня 1943 р. серед живих залишалися лише ті євреї, що переховувалися, або перебували в партизанських загонах.

На території Кам'янець-Подільської обл. нацисти практикували різноманітні методи умертвіння – окрім розстрілу окупанти використовували також отруєння газами, утоплення, штучний голод, замурування живцем у підвалах, шахтах та ін. «Голокост від куль» став найбільш поширеним способом масового знищення – понад 95% усіх жертв. Практичне втілення розстрілів було типовим для генеральної округи Волинь – Поділля. Рано-вранці у визначений день місцеві сили поліції разом із жандармерією та/або СД оточували місця проживання євреїв чи квартали гетто й наказували усім залишити власні домівки – часто під приводом нібито «перевезення» до нового місця мешкання. Брати дозволялося лише найцінніші речі – золото, коштовності, гроші. До тих, хто не бажав полишати помешкання, або був неспроможний цього зробити – застосовували фізичну силу й побої, аж до вбивства. Людей формували в колони, німців і дітей часто садили на підводи або автомобілі, котрі рухалися в голові чи хвості колони. На цьому етапі основними виконавцями виступали службовці місцевого шутцманшафту³⁰. Зокрема 26 серпня 1941 р. в Кам'янці-Подільському видворяла людей з їхніх домівок новостворена українська поліція під орудою пособника нацистів Продоляка³¹. Свідок тих подій Галина Петрівна описувала їх так:

«У Старому місті з самого ранку піднявся крик. З 6-ї ранку шутцмани ходили по квартирах і хатах, і почали виганяти євреїв із будинків і лаштувати в колонну по 4 особи. Не всі встигли одягнути верхній одяг, тому йшли хто вдягнутий, хто напівроздягнутий... І ось такою колоною вони йшли зі Старого міста через Вітряну браму біля культпросвітнього училища. Їх зібрали, сказали, ніби женуть до Палестини, і щоб узяли лише найцінніші речі. Колонна була дуже довга – від училища до повороту на Польських фільварках, де триповерховий будинок (близько 1,5 км – А.Х.). Їх погнали на мікрорайон (сьогодні це район Жовтневий – А.Х.), де вже був виритий котлован. За один день [Старе] місто стало пустим»³².

²⁵ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.188–190.

²⁶ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11942. – Арк.54.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

²⁸ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С.532–533.

²⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.188–190.

³⁰ Від нім. «Schutzmannschaft» («охоронні команди») – особливі підрозділи у складі допоміжної поліції Третього Райху на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Формувалися з добровольців із числа місцевого населення та військовополонених.

³¹ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.2241. – Арк.259–260.

³² Yahad – In Unum (далі – YIU). – 635, Interview of May 31st, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine. Див. також: Ibid. – 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637 stock.

Зібраних у колони євреїв конвоювали до заздалегідь визначених місць розстрілу, головним чином за межами населених пунктів. Перевага надавалася штучним або природним заглибленням, що не вимагало значних людських і технічних ресурсів для підготовки. Так, у Кам'янці-Подільському у ході акцій 26–28 серпня 1941 р. місцями масової страти стали чотири вирви по 600–1000 м³, які залишилися від вибухів складів боєприпасів відступаючої Червоної армії на північній околиці міста³³; у Старокостянтиніві – протитанковий рів, викопаний для захисту міста у червні 1941 р. (розстріл 29 листопада 1942 р.)³⁴; у Теофіполі – довоєнний котлован для бетонного доту (масова страта 21 січня 1942 р.)³⁵. Часто як місця для захоронення вбитих використовувалися кар'єри (Балин³⁶, Волочиськ³⁷), силосні ями (Солобківці³⁸), промислові колодязі (Кам'янець-Подільський, Славута)³⁹, природні нерівності місцевості – вибалки, яри (Летичів⁴⁰, Зіньків⁴¹). За відсутності «зручного» готового для використання місця, за деякий час до розстрілів викопували ями (Нова Ушиця⁴², Стара Ушиця⁴³, Великий Жванчик⁴⁴, Вінківці⁴⁵, Гриців⁴⁶, Шепетівка⁴⁷, Дунаївці⁴⁸ та ін.). Для цього окупаційна адміністрація залучала чоловіків із місцевого неєврейського населення, або, зрідка, і самих приречених євреїв безпосередньо перед убивством (страсти в районі єврейського кладовища в Кам'янці-Подільському влітку 1942 р.). Також в окремих випадках використовувалася вибухівка (Кам'янець-Подільський, район єврейського кладовища, літо 1942 р.)⁴⁹.

Місце розстрілів заздалегідь оточували службовці поліції, щоб запобігти втечам та наближенню небажаних свідків злочинів. Після прибуття колони приреченим наказували роздягатися неподалік, скидаючи речі на загальну купу. Іноді жінкам обстригали волосся, а також перевіряли всіх на наявність золотих коронок, котрі безжально видаляли за допомогою прикладів, багнетів тощо (акції в Ізяславі⁵⁰, Меджибожі⁵¹ 1942 р.). Одяг перебирали, шукаючи заховані коштовності, золото, гроші. Інколи жертвам наказували роздягатися не повністю, а тільки до нижньої білизни. Також відомі випадки, коли людей не роздягали зовсім (акція у Славуті 25 червня 1942 р.)⁵². Після завершення принизливих процедур людям наказували групами наближатися до місця розстрілу. Чисельність груп залежала від розмірів ями, кількості задіяних виконавців та обраного способу розстрілу, але, як правило, коливалася в межах від 5 до 15–20 осіб.

³³ ДАХмО. – Ф.Р-863. – Оп.2. – Спр.44. – Арк.45–59.

³⁴ Там само. – Спр.42. – Арк.32–35.

³⁵ YIU. – 898 Uk, Interview of January 19th, 2010 in Теофіпол, Ukraine. Див. також: Ibid. – 897, 899.

³⁶ Ibid. – 646, Interview of August 13th, 2008 in Balyń, Ukraine.

³⁷ Ibid. – 612, Interview of August 26th, 2008 in Volotchysk, Ukraine.

³⁸ Ibid. – 711, Interview of August 25th, 2008 in Solobkivtsi, Ukraine.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁴⁰ YIU. – 628, Interview of August 30th, 2008 in Letychiv, Ukraine.

⁴¹ Ibid. – 688, Interview of August 21st, 2008 in Zinkiv, Ukraine.

⁴² Ibid. – 699, Interview of August 23rd, 2008 in Nova Ouchytsia, Ukraine.

⁴³ Ibid. – 679, Interview of August 19th, 2008 in Stara Ouchytsia, Ukraine.

⁴⁴ Ibid. – 679, Interview of August 22nd, 2008 in Velyky Zhvanchyk, Ukraine.

⁴⁵ Ibid. – 703, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁴⁶ Ibid. – 884 Uk, Interview of January 15th, 2010 in Grytsiv, Ukraine.

⁴⁷ Ibid. – 1788U, Interview of August 8th, 2013 in Chepetivka, Ukraine.

⁴⁸ Ibid. – 605, Interview of May 24th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁵⁰ YIU. – 887 Uk, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁵¹ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁵² Ibid. – 890, 891, Interview of January 17th, 2010 in Slavouta, Ukraine.

Далі події розвивалися за трьома можливими сценаріями. За першим окрема група жертв підходила до краю ями, після чого один або кілька стрільців за командою відкривали вогонь. Іноді приречені на смерть мали виходити на спеціально зроблений поміст (акція в Кам'янці-Подільському 26–28 серпня 1941 р.), що височів над умовним центром ями. За такого способу, як правило, кати застосовували швидкострільну зброю – автомати й кулемети. Усіх, хто не падав в яму після пострілів, скидали туди за допомогою прикладів або зіштовхували ногами. Гвинтівки чи пістолети часто використовувалися лише для добивання поранених безпосередньо в ямі. У такий спосіб відбувалися масові страти в Кам'янці-Подільському (район порохових складів 26–28 серпня 1941 р. та біля єврейського кладовища влітку 1942 р.)⁵³, Дунаївцях (урочище Солонинчик)⁵⁴, Меджибожі⁵⁵, Вінківцях⁵⁶, Волочиську⁵⁷, Грицеві⁵⁸, Зінькові⁵⁹, Старокостянтиніві⁶⁰, Теофіполі⁶¹, Шепетівці⁶². Другий сценарій передбачав заганняння ще живих жертв до ями пологим спуском або видовбаними у крутосхилі сходами, де ті й мусіли стояти в очікуванні пострілів, а вбивці розташовувалися вгорі безпосередньо по периметру ями, по центру або на «флангах». За такого розвитку подій використовувалась як автоматична зброя, так і гвинтівки й пістолети. Подібний сценарій впроваджувався в Балині⁶³, Вінківцях⁶⁴, Полонному⁶⁵, Смотричі⁶⁶. За третього сценарію приречені спускались в яму та мали лягати долілиць на дні в один ряд. Якщо заглиблення мало радіальний характер, лягали головами до центру ями. У такому випадку жертв вбивали прицільно з пістолетів чи гвинтівок, намагаючись влучити в потилицю або шию. Іноді застосовувалася й автоматична зброя, а вогонь вівся хаотично (акція в Ярмолинцях у жовтні – листопаді 1942 р.)⁶⁷. При цьому кати могли перебувати як усередині ями, так і ззовні. У міру її заповнення ще живі жертви мали лягати на тіла вже розстріляних. Радіальний метод особливо активно практикувався зведеним загonom Ф.Єккельна, котрий називав це «укладкою сардин»⁶⁸. Так відбувалося у ході масових розстрілів у Кам'янці-Подільському⁶⁹, Ізяславі⁷⁰, Летичеві⁷¹, Великому Жванчику⁷², Манівцях⁷³, Минківцях⁷⁴, Новій

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.214. – Арк.1–24.

⁵⁴ YIU. – 604, Interview of August 18th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

⁵⁵ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁵⁶ Ibid. – 704, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁵⁷ Ibid. – 612, Interview of August 26th, 2008 in Volotchysk, Ukraine.

⁵⁸ Ibid. – 885 Uk, Interview of January 15th, 2010 in Grytsiv, Ukraine.

⁵⁹ Ibid. – 689, Interview of August 21st, 2008 in Zinkiv, Ukraine.

⁶⁰ Ibid. – 584, Interview of May 21th, 2008 in Starokostyantyniv, Ukraine.

⁶¹ Ibid. – 898, Interview of January 19th, 2008 in Teofipol, Ukraine.

⁶² Ibid. – 1788U, Interview of August 8th, 2013 in Chepetivka, Ukraine.

⁶³ Ibid. – 646, Interview of August 13th, 2008 in Baly, Ukraine.

⁶⁴ Ibid. – 703, Interview of August 23th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁶⁵ Ibid. – 2137U, Interview of July 23th, 2016 in Polonne, Ukraine.

⁶⁶ Ibid. – 653, Interview of August 14th, 2008 in Smotrytch, Ukraine

⁶⁷ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в періоні (1944–1945 pp.). – С.396–400.

⁶⁸ *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia 1941–1944 – Riga, 1996. – L.239–270.

⁶⁹ YIU. – 666, Interview of August 16th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine.

⁷⁰ Ibid. – 887 Uk, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁷¹ Ibid. – 630, Interview of May 30th, 2008 in Zaletyichivka, Ukraine.

⁷² Ibid. – 698, Interview of August 22nd, 2008 in Velyky Jvantchyk, Ukraine.

⁷³ Ibid. – 624, Interview of May 29th, 2008 in Manivtsi, Ukraine.

⁷⁴ Ibid. – 685, Interview of August 28th, 2008 in Mynkivtsi, Ukraine.

Ушиці⁷⁵, Ярмолинцях⁷⁶, Старій Ушиці⁷⁷. Ось як описував процес страт безпосередній учасник розправи 26–28 серпня в Кам'янці-Подільському:

«Жертв примушували бігти повз шеренги поліцаїв із 320-го батальйону, через так званий “пожежний рукав” до кратерів. Там вони відкидали свої речі, деяким наказували роздягтися. Зрештою їх змушували спускатися всередину кратера, лягати зверху на тіла раніше вбитих. Їх розстрілювали пострілами в потилицю. “Терпимість” демонструвалася лише до стрільців: якщо один із виконавців розстрілу більше не міг убивати маленьких дітей, він просив про перерву, випивав шнапсу й повертався до роботи біля ями»⁷⁸.

У двох із трьох описаних сценаріїв яма заповнювалася трупами хаотично та відчутно швидше, ніж за третім, коли обмежений простір використовувався раціональніше. Іноді всі методи розстрілів комбінувалися у ході однієї розправи, що, наприклад, відбувалося під час згаданої вище акції в Кам'янці-Подільському у серпні 1941 р.⁷⁹

Безпосередніми виконавцями вбивств до осені 1941 р. зазвичай були службовці поліції СС або інших спеціальних формувань. Після передачі влади до рук цивільної адміністрації райхскомісаріату на початку вересня того року, керівні й виконавчі функції в розстрілах перейняли місцеві органи СД, жандармерії та української поліції. У більшості випадків провідну роль у масових стратах відігравали саме німецькі офіцери згаданих органів. Охоронна поліція (шутцполіція) виконувала допоміжну роботу: конвоювання, оточення місць розстрілів. Однак відомі випадки, коли шутцмани активно залучалися до вбивств (Славута⁸⁰, Проскурів⁸¹, Сатанів⁸²), або ж взагалі самі проводили розстріли (Вінківці⁸³, Миньківці⁸⁴, Меджибіж⁸⁵, Понінка⁸⁶).

Часто виконавці страт безпосередньо на місці вживали міцний алкоголь (Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, Манівці, Ізяслав)⁸⁷. Іноді розстрільні команди за кілька метрів від ям улаштовували цілі бенкети – із музикою, напоями, закусками. Зокрема про це розповідав свідок акції в Ізяславі Микола:

«Після того, як оточили гетто, приїхав каральний загін – есесівці з черепами, вони до гетто підігнали багато машин. Почали євреїв заганяти в машини... [Потім] їх усіх [на місце розстрілу] привозили, роздягали, жінкам волосся обрізали. А ми в кущах у лісі на пагорбі дивилися –

⁷⁵ Ibid. – 699, Interview of August 23rd, 2008 in Nova Ouchytsia, Ukraine.

⁷⁶ Ibid. – 594, Interview of May 23rd, 2008 in Iarmolyntsi, Ukraine.

⁷⁷ Ibid. – 679, Interview of August 19th, 2008 in Stara Ouchytsia, Ukraine.

⁷⁸ Testimony of Karl R., BAL (Zentrale Stelle der landersjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen), 204 AR-Z 48/58, Vol.23, p.3774-77, 11.11.1960 [Електронний ресурс]: http://holocaustcontroversies.blogspot.com/2013/02/the-kamenets-podolsky-massacre_12.html

⁷⁹ YIU. – 668, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine. Див. також: Ibid. – 669, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine.

⁸⁰ Ibid. – 889 Uk, Interview of January 17th, 2010 in Slavouta, Ukraine.

⁸¹ Ibid. – 581, Interview of May 5th, 2008 in Khmelnytsky, Ukraine.

⁸² Ibid. – 609, Interview of May 25th, 2008 in Sataniv, Ukraine.

⁸³ Ibid. – 703, Interview of August 24th, 2008 in Vinkivtsi, Ukraine.

⁸⁴ Ibid. – 685, Interview of August 28th, 2008 in Mynkivtsi, Ukraine.

⁸⁵ Ibid. – 621, Interview of May 27th, 2008 in Medjybij, Ukraine.

⁸⁶ Ibid. – 1653 Uk, Interview of April 30th, 2010 in Poninka, Ukraine.

⁸⁷ Ibid. – 669, Interview of August 17th, 2008 in Kamianets-Podilskiy, Ukraine; 584, Interview of May 21st, 2008 in Starokostyantyniv, Ukraine; 624, Interview of May 29th, 2008 in Manivtsi, Ukraine; 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

а в них були столи поставлені біля ям, патефон грає, горілка на столі стоїть і вони регочуть. [...] Одна машина привезла молодих людей, хлопців, мужиків. Вони вже побачили, у чому справа, перевернули цей стіл із патефоном і почали тікати до лісу, розбігатися. Німці стали стріляти їх»⁸⁸.

Після завершення розстрілів ями за розпорядженням окупаційної адміністрації закопували місцеві жителі або ж євреї, котрих задля цього залишали серед живих. Пізніше останніх також знищували.

Далеко не всі жертви масових розстрілів миттєво помирали від вогнепальних поранень. Поширеною причиною смерті у ході таких акцій була асфіксія внаслідок поховання заживо під масою агонізуючих тіл і ґрунту, яким засипались ями. Так, за матеріалами розслідування Яролинецької надзвичайної комісії, під час обстеження одного з місць масових страт на території військової бази (залізнична станція Яролинці) виявили останки близько 8 тис. жертв. На жодному з оглянутих трупів не було проникаючого ураження голови чи шиї, натомість переважна більшість мали поранення кінцівок і тулуба, чимало тіл узагалі без кульових поранень. У багатьох роти були заповнені землею, що могло свідчити про смерть саме від асфіксії⁸⁹. Також велику кількість жертв задухи виявлено на місцях масових розстрілів у Кам'янці-Подільському⁹⁰, Дунаївцях⁹¹, Фридрихівці Волочиського р-ну⁹².

Іншим супутником масових страт стала смерть від холоду. Оскільки перед розстрілом нацисти наказували жертвам знімати одяг, вони могли й не дожити до моменту вбивства. Галина Олександрівна, очевидиця злочиння, яке відбулося 29 листопада 1942 р. у Старокостянтинові, розповідала:

«У нашому місті був протитанковий рів шириною 6 м, глибиною 4 м, і у цих ровах євреї були розстріляні. Євреїв відвели з ґетто до стадіону й заставили роздягатися там. Далі їх вели на морозі в нижній білизні та голих до тих ровів (відстань 800–1000 м – А.Х.). Була сильна заметіль. Ідучи, вони волокли замерзлих дітей. А молодих людей, комсомольців роздягли догола і тримали, поки вони самі не замерзли біля ям. Вони ще замерзаючи співали гімн СРСР»⁹³.

Окрім вогнепальної зброї нацисти використовували й інші методи умертвіння. Одним із них стало замикання живих жертв у підвалах, шахтах, де вони в муках гинули від асфіксії, голоду, спраги. Перший такий випадок трапився 6 липня 1941 р. у містечку Купіль Волочиського р-ну – він навіть передував розстрілам⁹⁴. Унаслідок втечі місцевого рабина Іцхака Меїра Глазера з-під варти окупаційна адміністрація наказала взяти у заручники 51 єврея з числа жителів. Їх загнали в невелике приміщення із зачиненими дверима й вікнами, де вони провели ніч, лежачи один на одному в кілька шарів. Коли ж рабин, дізнавшись про захоплення людей, повернувся, щоб здатися нацистам, виявилося, що більшість бранців, окрім тих, хто лежав нагорі, померли від задухи⁹⁵.

⁸⁸ Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

⁸⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.). – С.396–400.

⁹⁰ Там само. – С.168–169.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. – С.96–100.

⁹³ YIU. – 584, 585, Interviews of May 21st, 2008 in Starokostiantyniv, Ukraine.

⁹⁴ Ibid. – 856, Interview of January 8th, 2010 in Koupil, Ukraine. Див. також: Ibid. – 858, Interview of January 8th, 2010 in Koupil, Ukraine.

⁹⁵ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С.530.

Наступна подібна акція відбувалася 8 травня 1942 р. в околицях с. Дем'янківці, де ще з XIX ст. функціонувала фосфоритна шахта. Глибина її сягала 500 м. Саме тут місцева окупаційна адміністрація й задумала стратити понад 2,5 тис. дунаєвських євреїв⁹⁶. Напередодні до Дунаєвць стягнули значні сили поліції – до 300 осіб. Безпосередньо акцією керували гебітскомісар К.Еггерс, начальники окружної жандармерії та поліції Пуш і Малишев⁹⁷. Євреям наказали зібратися о 4-й год. під приводом начебто відправлення в інше місце проживання. Усіх колонною погнали до шахти. Із понад 2,5 тис. жителів Дунаєвць до пункту призначення дійшли 2 тис. Кілька сотень хворих, старих і немічних службовці шутцполіції дорогою застрелили. Неподалік від входу до штольні приречених змушували роздягатися й через «поліцейський коридор» погрозами та побоями заганяли всередину. Після цього вхід підірвали кількома зарядами вибухівки. Згідно з матеріалами післявоєнного розслідування, лише невелика частина тих, хто опинився у шахті, загинули від обвалу склепіння. Більшість жертв упродовж кількох наступних днів повільно вмирили мученицькою смертю⁹⁸. Місцевий мешканець Микола Борисович згадував:

«Я з іншими хлопчиками пас худобу на пагорбах над шахтою, аж тут бачимо, по дорозі до шахти ведуть велику колонну євреїв, із жовтими знаками на грудях і спині. Їх із боків супроводжували шутцмани, а ззаду на машинах і мотоциклах їхали німці. [...] Неподалік від шахти їх зупинили на галявині біля річки і стали роздягати. [...] То на низу [біля річки] їх роздягали й голих через річку схилом, сходишками гнали бігом у шахту. То вони скидали всі цінності, золото прямо в ту річку... Обабіч стояли поліцаї й били нагайками, підганяли їх. [...] Як тільки всіх загнали, там стало тісно в тій шахті. Потім був вибух, а за ним, пізніше – ще два... То з-під землі крики і плач ще кілька днів доносилися»⁹⁹.

Не менш страхотлива масова страта сталася 15 травня 1942 р. у Сатанові. Від самого ранку того дня місцева поліція та жандармерія зігнали все юдейське населення, що налічувало до 300 осіб, у центр міста на Ринкову площу. Акцією керували начальники районної шутцполіції Білохвост і місцевої жандармерії Шмідт¹⁰⁰. Усього в ній узяли участь 18 поліцаїв. Після короткої паузи та перевірки, що супроводжувалася побоями й вбивствами, усіх жертв разом із немічними, жінками, дітьми заштовхали до підземного льоху одного з торговельних складів. У підвалі площею 60 м² та висотою до 3 м опинилися три сотні людей. Єдиний вихід із пастки кати завалили масивними кам'яними брилами. За розповідями очевидців, моторошні крики, дитячий плач доносилися з-під землі впродовж декількох днів. Очевидиця події жителька Сатанова Марія розповідала:

«У нас у центрі до війни існувало єврейське селище, де тільки вони й жили. [...] Ото десь під обід, в полудні [...] німці забирали євреїв з хат, брали і заганяли їх усіх у погріб у центрі. [...] Вони не чинили ніякого спротиву... Поліцаї заставляли місцевих принести величезні кам'яні брили і завалити вхід. Потім поставили стражу, щоб ніхто не зміг підійти й допомогти їм. То звідти ще тиждень чути було, як дітки плачуть»¹⁰¹.

⁹⁶ Там же. – С.530–532.

⁹⁷ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11759. – Арк.35.

⁹⁸ Там само. – Арк.36–39.

⁹⁹ YIU. – 604, Interview of August 18th, 2008 in Dounaiivtsi, Ukraine.

¹⁰⁰ ГДА СБУ (м. Хмельницький). – Ф.5. – Спр.11377. – Арк.65–66.

¹⁰¹ YIU. – 610, Interview of May 25th, 2008 in Sataniv, Ukraine.

Ще одним, практикованим нацистами на території області методом масових убивств, було отруєння автомобільними вихлопами. Для цього вбивці застосовували пересувні газові камери, так звані «душогубки». Головною «робочою» частиною їх був герметизований гумовими прокладками фургон. Жертв заганяли туди під приводом «дезінфекції», двері ззовні замикалися й усередину подавалися отруйні вихлопні гази від працюючого двигуна. Такі смертельні газвагени, зокрема, використовувалися під час ліквідації гетто в Ізяславі 27 червня 1942 р.¹⁰² Акцію було організовано за прямим розпорядженням і безпосередньої участі ізяславського гебітскомісара оберфюрера СС Кнохенгауера із залученням усього складу місцевої поліції та старокостянтинівського відділу СД (начальник – гауптшарфюрер СС Граф). «Душогубки» перевозили приречених від воріт гетто до місця масових розстрілів. Тоді за допомогою пересувних газових камер було знищено кілька десятків єврейських дітей. Усього у ході акції, за різними свідченнями, використовувалися від 1 до 3 газвагенів. Очевидець подій Микола розповідав:

«Після того, як оточили гетто, приїхав каральний загін – есесівці з черепами, підігнали багато машин. Під воротами гетто почали заганяти людей у машини й вивозити під [село] Сішне. Там ями вже були заготовлені, у долині коло річечки. А дітей в окрему машину запускали, [...] у матері чи баби відбирали та заганяли в таку [машину] із залізним кузовом. [...] Там ще двері тісно, герметично закривалися. Ця одна залізна машина, напевно, газова була. Бо коли вона приїжджала на місце розстрілу [...] десь через 20 хв., то дітей звідти викидали в яму вже неживих. Отруювали їх [газом]»¹⁰³.

На території Кам'янець-Подільської обл. також сталася щонайменше одна акція масового втоплення. Зокрема таким чином нацисти та їхні місцеві пособники знищили частину єврейських жителів селища Смотрич. Однак точна дата й обставини цієї події залишаються не до кінця з'ясованими. Розрізняються свідчення також щодо кількості жертв – від декількох десятків до кількох сотень. Жителька Смотрича Любов Василівна розповідала:

«[Після приходу німців] євреї так і жили у центрі села по своїх хатах. Спочатку євреям дали жовті номери на плечах. Їм узагалі не дозволяли ходити на базар. Одна [єврейка] була купила цибулі, то шутцман її зловив і заставив усю ту цибулю з'їсти. А потім почали їх бити. Насамперед у річку загнали. Набрали їх із міста, і галопом загнали всіх [з моста] у середину річки. Хтось топився, а хто хтів вийти – того стріляли. Як усіх перегнали, то лишили й пішли... Тоді євреїв десь зо 300 душ було. Коли їх загнали в річку, то вони так кричали, що мені аж [у село] було чути. Так і топилися – старі, діти [...] Потім прийшли наші люди, то ті роздуті трупи з річки поховали на єврейському кладовищі»¹⁰⁴.

У порівнянні з масовими розстрілами згадані відмінні від «Голокосту від куль» методи мали одну чи відразу декілька практичних переваг: по-перше,

¹⁰² Ibid. – 886, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine. Див. також: Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

¹⁰³ Ibid. – 887, Interview of January 16th, 2010 in Iziaslav, Ukraine.

¹⁰⁴ Ibid. – 651, Interview of August 14th, 2008 in Smotrytch, Ukraine.

менше ресурсів на підготовку; по-друге, менше часу на проведення; по-третє, вони вважалися значно менш травматичними у психологічному плані для самих убивць.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1941–1943 рр. на території Кам'янець-Подільської обл., за нашими підрахунками, відбулися 82 акції винищення єврейського населення, у ході яких загинули близько 115 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. місцевих і 10–12 тис. депортованих з Угорщини євреїв. Також вони становили більшість від загальної кількості вбитого цивільного населення (115 тис. із 222 тис., або 51,8%). У місцевій хронології Голокосту виділяються два пікових періоди, коли було проведено переважну більшість масових страт: липень – вересень 1941 р. (30 розправ), квітень 1942 – січень 1943 рр. (47 акцій). Однією з важливих особливостей стало те, що на території області не простежується діяльність айнзатцгруп. На першому етапі провідну роль в організації Голокосту відігравав зведений загін обергрупенфюрера СС і поліції Ф.Єккельна, на другому – підрозділи місцевих відділень СД, жандармерії, поліції. Упроваджуючи у життя винищувальну доктрину Голокосту, нацисти та їхні місцеві пособники використовували не лише найпоширеніший метод – розстріл («Голокост від куль»). Приречених також убивали, живцем замуруючи в підвалах і шахтах, отруюючи газом, топлячи в річках. Загалом саме таким чином упродовж 1941–1943 рр. життя втратили щонайменше 4 тис. осіб (або близько 3,5% від загальної кількості жертв єврейського населення на території області) – це враховуючи лише ті випадки, котрі піддаються обчисленню. Натомість кількість смертей від голоду, виснаження та хвороб, очевидно, так ніколи й не буде точно підраховано.

REFERENCES

1. Altman, I. (2002). *Zhertvy nenavisti: Kholokost v SSSR, 1941–1945 gg.* Moskva: Fond «Kovcheg». [in Russian].
2. Arad, I. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovanykh territoriyakh Sovetskogo Soyuzu (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Tsentr «Tkuma»; Moskva: Tsentr «Kholokost». [in Russian].
3. Braham, R. (1989). The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *The Nazi Holocaust: historical articles of the destruction of European Jews*, 1, 540–563.
4. Desbois, P. (2018). *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets*. New York: Skyhorse Publishing.
5. Desbois, P. (2008). *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Ezergailis, A. (1996). The Holocaust in Latvia 1941–1944. *The Missing Center*, 1, 239–270.
7. Khoptiar, Yu.A., Khoptiar, A.Yu. (2004). Yarmolynychyna v borotbi z nimetsko-fashystskymy zaharbnymy (1941–1944). *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Khmelnichyna v roky Druhoi svitovoi viiny», prysviachenoï 70-richchiu vyzvolennia Khmelnytskoi oblasti vid fashystskyykh zaharbnyykiv*, 77–80. [in Ukrainian].
8. Kruglov, A., Umanskij, A., Shchupak, I. (2006). *Kholokost v Ukraine: Rejkhskomissariat «Ukraina», Gubernatorstvo «Transnistria»*. Dnipro: Tkuma. [in Russian].
9. Kruglov, A. (2002). *Entsiklopedia Kholokosta: Evrejskaia entsiklopedia Ukrainy*. Kiev: Evrejskij sovet Ukrainy. [in Russian].
10. Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in the Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
11. Oliinyk, Yu.V., Zavalniuk, O.M. (2012). *Natsystyskiy okupatsiinyi rezhyim v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
12. Poliukhovych, D. (2016). *Yarmolyntsi: Yak ne viiskova baza, to kontstabir*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/53016> [in Ukrainian].
13. Slobodianiuk, P.Ya., Khoptiar, Yu.A. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyn: narysy istorii mistsevykh hromad Yarmolynetskoho raionu*. Khmelnytskyi: Podillia. [in Ukrainian].
14. Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.

Andrii Khoptiar

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Assistant at Department of Tourism and Hotel-Restaurant Management,
Kamianets-Podilskyi I. Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), divine.nocturnal@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7870-5778>

Holocaust in Kamianets-Podilskyi Oblast: Chronology, Mechanisms, Methods of Extermination of the Jewish Population (July 1941 – January 1943)

Abstract. The purpose of the research. This article focuses on some aspects of Holocaust history in Kamianets-Podilskyi (now Khmelnytskyi) oblast of Ukraine during the German-Soviet war. The subject of the article is to cover the chronology, mechanisms and methods of extermination of the Jewish population during the German occupation in 1941–1943. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematic, multifactority, concreteness, scientific and comprehensiveness. The following general historical methods have been used: historical-comparative, retrospective, problem, microhistorical analysis. **The scientific novelty.** The author of the investigation used a significant amount of published and still unpublished materials during the preparation for this study. General information on the Holocaust in the oblast is contained in the documents of the Extraordinary State Commission for the Detection and Investigation of the Atrocities of German-Fascist Invaders and Their Associates. A large body of documentary material (in particular, criminal cases and indictments against Holocaust executors from a number of local collaborators) is stored in the funds of Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine (in Khmelnytskyi) as well as the State Historical Archives of Khmelnytskyi oblast. One of the defining complex set of sources used in this article, a group of narrative sources and eyewitness-survivors of the Holocaust are from the Research Center Yahad – In Unum (France). **Conclusions.** During the Nazi occupation, more than 80 actions of extermination of the Jewish population took place, during which about 115 thousand people died, including more than 100 thousand local and 10–12 thousand Jews deported from Hungary. The majority of the total number of civilians killed were also Jews. The local chronology of the Holocaust was characterized by two peak periods, during which the vast majority of mass executions took place: July – September 1941 (30 massacres), April 1942 – January 1943 (47 actions). One of the peculiarities was that the activities of Einsatzgruppen were not observed in the oblast. At the first stage, the leading role in the organization of the genocide was played by the combined detachment of the SS-Obergruppenführer and the police, F. Jeckeln, and at the second stage, by the SD department, the gendarmerie, and the police. Introducing the extermination doctrine of the Holocaust, the Nazis and their local accomplices used not only the most common method of execution, but also bricklaying in basements and mines, gas poisoning, and drowning.

Keywords: Holocaust, extermination of the Jews, German-Soviet war, German occupation, Reichskommissariat Ukraine, Kamianets-Podilskyi (Khmelnytskyi) oblast.